

4. UTICAJ MATERIJALISTIČKE KULTURE NA STANJE PORODICE I RAZVITAK STANOVNIŠTVA

*Miloš Banićević**

Činjenica da je novorođeno dijete bespomoćno i nesposobno za opstanak bez dugotrajne zaštite i pripreme za samostalni život uslovlila je nastanak porodice – najstarije i univerzalne društvene institucije. Nakon dugog istorijskog razvoja u modernim civilizacijama preovladao je monogamni oblik braka i porodice (sa izuzetkom islama i nekih hrišćanskih sekti) koji obezbjeđuje jasne i trajne međusobne odnose, kao i sigurnost za sve njene članove. Porodica tako predstavlja elementarnu ljudsku zajednicu koja zadovoljava biološke ekonomske i druge potrebe žene i muškarca, u njoj se odvija dugotrajni proces podizanja i vaspitanja djece, a istovremeno porodica ima posebnu društvenu funkciju pošto se u njoj ostvaruje humana reprodukcija, tj. obnavljanje stanovništva.

Rađanje djece je osnovna pretpostavka opstanka i trajanja svake ljudske zajednice, nezavisno od načina poimanja ili tumačenja nastanka i smisla postojanja ljudske vrste, odnosno stepena razvoja i karaktera odnosa u materijalnoj proizvodnji u nekoj kulturi. U različitim istorijskim periodima i kulturama, rađanje djece bivalo je ili prekomjerno u odnosu na raspoloživu količinu hrane i uslove okruženja ili nedovoljno za biološki i ekonomski opstanak. Stoga je kontrola rađanja od strane zajednice, tj. populaciona politika manje ili više oduvijek postojala. Karakteri i intenzitet tog uticaja zajednice na reproduktivno ponašanje individua-pripadnika nekog (etničkog, vjerskog i dr.) kolektiviteta bili su uslovljeni sistemom vrijednosti određenim interesima vladajućih društvenih slojeva, kao objektivnim stepenom materijalnog razvoja.

Ono što je svojstveno svim preindustrijskim kulturama u pogledu odnosa među polovima, jeste dominantan položaj muškarca, dok je osnovni interes zajednice, izražen u rađanju potrebnog broja djece, uvijek važniji od prava pojedinca. Nasuprot grčko-rimskoj tradiciji koja poštuje pravo jedinke da raspolaže svojim životom, a oblast seksualnosti, naročito u antičkoj Grčkoj, tretira veoma slobodno, monoteističke religije Mediterana (hrišćanstvo, islam) ističu dogmu o svetinji života dok su norme seksualnog i reproduktivnog ponašanja individua veoma stroge. U ovoj obla-

* Prof. dr Miloš Banićević, Institut za zaštitu majke i deteta RS, Beograd

sti te religije, slično judaizmu, zahtijevaju čednost i predbračnu nevinost mladih i upozoravaju na „đavolje sablazni i iskušenja tijela”; brak i porodica kao osnovnu ili jedinu svrhu imaju rađanje i podizanje djece, a srečavanje začeća i prekid trudnoće su zabranjeni. Rana udaja uslovljena je odgovornošću porodice za zaštitu mlade djevojke od seksualne zloupotrebe, odnosno rizika njenog slobodnog predbračnog ponašanja. Bez obzira na spornu etičnost takvog reproduktivnog obrasca, sa stanovništa savremenog koncepta ljudskih prava, rani brak i visoka stopa rađanja djece bili su strogo poštovana religijska i socijalna norma. Imajući u vidu tadašnje visoke stope smrtnosti djece, kanoni monoteističkih religija, učvršćujući patrijarhalni obrazac porodice, obezbjeđivali su biološki opstanak ljudskih zajednica na prostoru Evrope tokom dugog niza vjekova po cijenu obaveze žene da rađa što više djece.

Dominantan položaj muškarca u odnosu na ženu i djecu u patrijarhalnoj porodici, kao i iscrpljivanje žene reproduktivnom funkcijom, bili su osnova duboke neravnopravnosti među polovima. Ishrana, vaspitanje i zaštita djece od različitih bolesti bili su obaveza žene, a zasnivali su se na iskustvenim saznanjima, što je u uslovima nerazvijene materijalne proizvodnje, odnosno odsustva naučnih saznanja o uzrocima bolesti, nužno vodilo visokim stopama smrtnosti majki, odojčadi i male djece. Uskoro po izlasku iz ranog djetinjstva, vaspitanje ženskog djeteta odvijalo se unutar porodice i bilo je posvećeno budućoj reproduktivnoj funkciji, dok je muško dete osposobljavano za odbranu porodice i zajednice. Pojavom znakova puberteta, mladež je prolazila kroz rituale inicijacije, ulazila u svijet odraslih i time je počinjao novi krug surove životne borbe za biološki i ekonomski opstanak zajednice. U takvom nepovoljnom okruženju nije, naravno, moglo biti ni govora o ravnopravnosti polova ili ljudskim pravima.

*

Radi boljeg razumijevanja teme koja se obrađuje neophodno je iznijeti kratak prikaz istorijskog razvoja porodice u različitim društveno-ekonomskim sistemima, i posebno istaći duboku krizu savremene porodice koju izaziva prenatrpano materijalistički karakter moderne civilizacije.

Razvitak stanovništva Evrope u proteklih 2000 godina nove ere karakteriše izuzetan rast populacije tokom XVIII i XIX vijeka i neočekivana pojava depopulacije u drugoj polovini XX vijeka. Pokušaj tumačenja takvih demografskih tokova zahtijeva poznavanje ključnih društveno-istorijskih procesa koji su odredili noviju evropsku istoriju.

Socijalna i ekonomska modernizacija zapadnoevropskih društava nakon 1500. godine započinje velikim otkrićima u različitim oblastima nauke i primjenom tih otkrića u unapređenju tehnologije i razvoju industrije. Sa druge strane, duboko previranje u duhovnom životu tog doba i kriza u odnosu države i crkve, koje su pokrenuli renesansa i reformacija (napajajući se na filozofskim izvorima antike), bili su izuzetno značajan činilac modernizacije života čovjeka Zapadne Evrope. Ti pokreti ne odbacuju hrišćanstvo, ali ga prihvataju na drugačiji humanističkiji način. Oni donose Zapadnoj Evropi novi duh prosvećenosti, razvijajući uvjerenje da će razum i naučna otkrića odgonetnuti smisao postojanja ljudske vrste i obezbijediti svijetlu budućnost čovječanstva. Francuska revolucija, odvajajući državu od crkve i zastupa-

jući nov pristup u odnosu individue i zajednice, ističe princip sloboda i prava čovjeka kao građanina i proklamuje slobodu individue od ćudi vladara i dogmatske moralnosti crkve, jednakost građana pred zakonom i bratstvo među ljudskim bićima.

Duboke promjene materijalnog i duhovnog života u evropskim društvima XVI-II i XIX vijeka, zasnovane na napretku nauke, primjeni novih tehnologija, razvoju trgovine, boljem obrazovanju i unapređivanju zdravstvene zaštite stanovništva, uz masovnu urbanizaciju i industrijalizaciju, odražavaju nastanak i razvoj kapitalizma kao novog društveno-ekonomskog poretka u kojem je profit glavni pokretač privrednog života. Stvaranje moderne buržoaske države bilo je praćeno uspostavljanjem novog sistema vrijednosti u kojem se ističe značaj individue i obezbjeđuje poštovanje njenih prava u odnosu na zajednicu, a posebno u odnosu na religijske norme koje se tiču braka, porodice i biološke reprodukcije. Ljudi tog vremena i dalje vjeruju u svetinju braka i porodice čiji patrijarhalni obrazac građansko društvo podržava, ali su dovoljno svjetovni da primjenjuju kontrolu rađanja djece (uključujući i abortus), nastojeći da rođenoj djeci obezbijede što bolje životne uslov, uz istovremeno ostvarivanje svojih ambicija, karijere i napretka u društvu.

Krajem XIX vijeka i u prvoj polovini XX vijeka, kao dio programa različitih sindikalnih i društvenih pokreta, javljaju se u zemljama Zapadne Evrope i SAD sve snažniji zahtjevi za izjednačavanje socijalnog položaja i prava žena i muškaraca, posebnom zdravstvenom zaštitom majke i djeteta, obavezanim školovanjem i vaspitanjem djece i dr. U sjećanje na proteste održane 8. marta 1910. godine u Čikagu je taj datum prihvaćen kao Međunarodni dan ženske solidarnosti, odnosno Dan žena.

U okruženju svjetskog kapitalističkog sistema i kolonijalne eksploatacije industrijski nerazvijenih zemalja, Oktobarska revolucija 1917. godine najavljuje viziju novog i pravednijeg – socijalističkog društveno-ekonomskog poretka. Revolucionarno odbacivanje hiljadugodišnjih religijskih kanona vodilo je radikalnoj promjeni karaktera odnosa među polovima, kao i obrasca patrijarhalnog braka i porodice. Po prvi put u istorijskom razvoju društva žena i muškarac su izjednačeni u ljudskim i građanskim pravima, što podstiče masovno zapošljavanje žena, praćeno socijalizacijom vaspitanja djece. Uvođenjem prava na opštu zdravstvenu zaštitu stanovništva i obaveznog školovanja djece ostvaruje se najviši stepen socijalne pravednosti.

Ubrzana industrijalizacija i urbanizacija u razvijenim zemljama Evrope i Sjeverne Amerike tokom XX vijeka i nezapamćeni naučnotehnološki progres (masovna primjena novih tehnologija biomedicine, komunikacija i informisanja) u drugoj polovini tog vijeka donose dalju, radikalnu modernizaciju života u ovim društvima sa do tada nezabilježenim stepenom proizvodnje hrane i mnogih drugih materijalnih dobara. Izuzetan porast društvenog proizvoda i javne potrošnje i poboljšanje materijalnih uslova života u industrijski razvijenim zemljama, uz unapređivanje zdravstvene zaštite, koje je ostvareno zahvaljujući uspjesima moderne medicine, dovode do korjenitih promjena u strukturi obolijevanja i umiranja stanovništva (proces poznat pod nazivom epidemiološka tranzicija). Iskorijenjeni su mnogi tradicionalni uzroci visoke smrtnosti i kratkog životnog vijeka stanovništva – akutne zarazne bolesti, poremećaji ishrane i dr. Radikalnim obaranjem do tada visokih stopa smrtnosti majki, odojčadi i male djece sredinom XX vijeka postignuti su revolucionarni

uspjesi u poboljšanju zdravstvenog stanja mladih naraštaja, uz značajan porast očekivanog srednjeg trajanja života.

Modernizacija života bitno je izmijenila karakter višegeneracijske patrijarhalne porodice. Masovno zapošljavanje, odnosno ekonomska samostalnost žena i početak širenja hormonske kontracepcije od 60-ih godina XX vijeka, podstiču opadanje stope rađanja dece. Potpuno razdvajanje polne aktivnosti i biološke reprodukcije, kako u bračnim odnosima tako i u drugim oblicima polnog opštenja, omogućeno lako dostupnim sredstvima moderne kontracepcije praćeno je u zemljama Zapadne Evrope medijskom vulgarizacijom i tržišnom eksploatacijom humane seksualnosti. Dok je u ovim zemljama korišćenje kontraceptivnih sredstava postalo široko prihvaćeno još u periodu prije legalizacije abortusa, u istočnoevropskim zemljama abortus je usvojen kao oblik kontrole rađanja znatno prije nego što su stope smrtnosti odojčadi male djece, koje je roditeljima dalo sigurnost u pogledu životnog preživljavanja i osposobljavanja za privređivanje, uticale na promjenu stava roditelja u odnosu na željeni broj djece. To je, uz druge navedene razloge, doprinijelo usvajanju nižih reproduktivnih normi i kontinuiranom opadanju stopa nataliteta (tzv. demografska tranzicija ili tranzicija fertiliteta).

Pored unapređenja materijalnih uslova života, obrazovanja i zdravstvene zaštite stanovništva u razvijenim industrijskim zemljama, XIX i naročito XX vijek donijeli su i porazne posljedice: dva svjetska rata, revolucije i genocid odnijeli su u periodu 1914–1945. godine samo u Evropi oko 140 miliona ljudskih života, sa rastućim brojem žrtava među civilima, posebno djecom i ženama. Takva tragična iskustva duboko su pokolebala vjeru evropskog čovjeka u humanost i superiornost kulture Zapada, u solidarnost među ljudima i generacijama, u svetinju života, braka, porodice. Naime, sveukupnost tog iskustva i naročito modernizacija materijalnog života, zasnovana na diktatu profita, dovela je do ubrzanih i dubokih promjena u individualnoj i društvenoj svijesti i napuštanja religijskih i socijalnih normi buržoaskog društva. Nadiruća potrošačko-hedonistička životna filozofija, dominacija individualizma i odbacivanje solidarnosti, kolektivnog i nacionalnog interesa, donose samoživost i otuđenje čovjeka u savremenoj materijalističkoj kulturi, pri čemu se kao isključiva osnova životnog stava i ponašanja vidi sopstveno blagostanje.

U oblasti odnosa među polovima stvara se sistem vrijednosti suprotstavljen autoritetu zajednice, odnosno pravu crkve i države da regulišu brak, porodicu i rađanje djece. Moderna shvatanja o pravu individue na slobodu izbora (zasnovana na idejama iz doba renesanse i Francuske revolucije) i progresivni socijalno-istorijski proces emancipacije žene koju je proklamovao socijalizam, doprinose nestabilnosti odnosa između žene i muškarca i ubrzavaju razgradnju patrijarhalne porodice – najstarije biološke i socijalne zajednice u ljudskoj vrsti. Emancipacija žene, jedan od civilizacijski najprogresivnijih društvenih procesa, odvijala se tokom XX vijeka u izuzetno složenim i dubokim promjenama materijalnog i duhovnog života svjetske zajednice. U razvijenim industrijskim zemljama postignuti su epohalni uspjesi u ostvarivanju rodne ravnopravnosti u oblasti prava na školovanje, obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, profesionalnu i socijalnu promociju žene. Istovremeno, međutim, iskazala su se i mnoga iskušenja i stranputice emancipacije žene, među kojima se pitanje usklađivanja profesionalnog i socijalnog samoostvarivanja i biološke funkcije pokazalo za sa-

da kao nerješiv problem. Tokom relativno kratkog perioda opstajao je model tzv. nuklearne porodice, koju čine oba roditelja i sve manji broj djece. Od 80-ih godina XX vijeka u većini industrijski razvijenih zemalja sve je prisutnija „porodica” u kojoj pored jednog-dva djeteta, postoji samo jedan roditelj, najčešće majka. Već danas se 30–50% djece, a u pojedinim socijalnim i etničkim zajednicama i više, rađa van braka, odnosno podiže u takvoj „porodici”. S obzirom na neizbježnu potrebu višegodišnje zaštite i vaspitanja djece, pitanje dugoročnih posljedica razgradnje patrijarhalne porodice ostaje otvoreno, bez odgovora.

Korjenita promjena u seksualnom i reproduktivnom ponašanju individua rasplinula je hiljadugodišnju, religijskim i socijalnim normama utvrđenu, uslovljenost polne aktivnosti i braka. Institucija braka i novi oblik odnosa među polovima-kohabitacija u mnogim zemljama Evrope već su isti društveni status. Najjasniju indiciju da religiozna i društvena svrha tradicionalne porodice, kao biološko-socijalne zajednice za rađanje i podizanje djece, sve više gubi smisao i punu društvenu zaštitu, predstavljaju prvi primjeri izjednačavanja socijalnog statusa heteroseksualne i homoseksualne bračne zajednice u nekim zemljama Zapadne Evrope. Takve radikalne promjene odnosa društvene zajednice prema braku, porodici i rađanju djece, koje se u savremenoj kulturi usvajaju u ime osnovnih ljudskih prava i sloboda individue, kao i prava tzv. manjinskih grupa, ne vode, međutim, računa o kolektivnom interesu. Time se istovremeno dovodi u pitanje i ravnopravnost onih heteroseksualnih brakova i porodica u kojima se rađaju i podižu djeca neophodna za biološki i ekonomski opstanak svakog društva.

Na početku XXI vijeka veoma niska stopa fertiliteta i depopulacija postali su zajednička karakteristika cjelokupnog stanovništva Evrope. Taj demografski fenomen, zabilježen samo na zalasku ranijih ciklusa evropske civilizacije (antička Grčka i Rim), ne pobuđuje, bar za sada, dužnu pažnju političke elite u Evropi. Savremena evropska kultura odbacila je, naime, monoteističku dogmu o svetinji života, braka i porodice, odnosno mudrost eleusinskih misterija, a u jednoj od ključnih civilizacijskih dilema (pravo individue na slobodu izbora, na jednoj strani, i pravo zajednice na biološki opstanak, sa druge strane) opredijelila se za pravo individue, ili drugim riječima, umjesto Erosa, izabrala Tanatos.

O pravu na život začetog ljudskog bića ne govori čak ni poznata Konvencija o pravima djeteta, usvojena 20. 11. 1989. godine, u Generalnoj skupštini UN i ratifikovana od strane skoro svih zemalja svijeta, sa izuzetkom SAD i Somalije. Konvencija u članu 6 ističe da „svako dijete ima neotuđivo pravo na život”, dok se u članu 1 naglašava da se „u svrhu ove Konvencije djetetom smatra svako ljudsko biće ispod 18 godina”. Za razliku od Deklaracije o pravima djeteta, usvojene u Generalnoj skupštini UN 1959. godine, u kojoj se ističe da su „djetetu, s obzirom na njegovu fizičku i mentalnu nezrelost, potrebni posebna zaštita i briga, uključujući odgovarajuću pravnu zaštitu kako prije tako i poslije rođenja”, u Konvenciji se period od začeca do rođenja djeteta ne pominje, čime se implicitno ukazuje da začetak nije ljudsko biće i time legalizuje pravo žene na abortus.

U borbi za materijalno blagostanje porodice, mnogi roditelji u savremenoj kulturi zanemaruju odgovornosti i obaveze u podizanju i vaspitanju djece, prepuštaju ih

destruktivnim uticajima medija, ulice i lažnih sistema vrijednosti. Individualizam i egoističan oblik „samoostvarivanja” jednog od roditelja, sukobi njihovih uvjerenja i interesa dodatno razaraju brak i porodicu koji moraju počivati na ljubavi, povjerenju i solidarnosti. Stoga je evolucija porodice od patrijarhalne ka modernoj za djecu bila bolna i puna iskušenja. Umjesto zajedničkog života u bračnoj višegeneracijskoj porodici, djeca su se odjednom našla u samoći nuklearne porodice, odnosno porodice sa jednim roditeljem. Osobito složen i težak je položaj djece u porodici sa razvedenim roditeljima. U modernoj porodici, uz često odsutne ili prezauzete roditelje i izloženost djece štetnim uticajima profitnog interesa masovne potkulture (koji su u djeci i adolescentima našli idealnu ciljnu grupu), ispoljili su se različiti oblici rizičnog ponašanja mladih (tzv. „novi morbiditet”). Poremećaji seksualnog i reproduktivnog zdravlja (polno prenosive infekcije, adolescentne trudnoće i abortus), uzrokovani nerazumno ranim stupanjem u polne odnose, zloupotreba psihoaktivnih supstanci, porast povreda i nasilja i epidemija gojaznosti imaju ogromne ne samo zdravstvene već i socijalne i demografske posljedice.

Brak i porodica suočavaju se u savremenoj kulturi sa mnogim problemima koji ugrožavaju ulogu roditelja u podizanju i vaspitanju djece. Ipak, dok su još mala, veoma nezrela i nesprijetna za životnu borbu, djeci je neophodno bar jedno mjesto u kojem će im biti pružena nježnost i sigurnost, bez obzira na to da li su ili nijesu „dobra i poslušna”. Takav odnos moguć je samo u porodici i sa svojim roditeljima i on je za cio život temelj samopouzdanja i vjere u sebe.

*

Dominacija „novog svjetskog poretka” okončala se iznenadno krajem prve decenije XXI vijeka finansijskim i ekonomskim kolapsom neoliberalnog oblika kapitalističkog poretka. Neposredni efekti nastale globalne krize dostižu dramatične razmjere, a karakter budućih međunarodnih odnosa i posljedice po sisteme socijalne i zdravstvene zaštite, stanje porodice i razvitak stanovništva za sada je teško predvidjeti. Nada u stvaranje multipolarnog svjetskog poretka, zasnovanog na ravnoteži ekonomskih interesa, ideoloških i religijskih uvjerenja ključnih činilaca međunarodne zajednice, donosi viziju novog obrasca humanih i dostojnih odnosa među polovima kao preduslova obnove porodice, rađanja djece i odbrane života.

LITERATURA

- [1] *Konvencija o pravima djeteta*, Generalna skupština UN, 20. 11. 1989.
- [2] *Obnavljanje stanovništva i zaštita reproduktivnog zdravlja*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1999.
- [3] *Uredba o zdravstvenoj zaštiti žena, dece, školske dece i studenata*, Službeni glasnik RS, broj 49/95.
- [4] Van de Kaa D. I. Europe and its Population: *The long view*. In Van de Kaa D. Et al (eds.) *European Populations: Unity in Diversity*. Kluwer Academic Publishers. The Netherlands, 1999.
- [5] *Zaštita reproduktivnog zdravlja mladih: priručnik za lekare*, USAID, Impres, Kragujevac, 2006.